

УДК 811.14'06'282.2(045)

Р. В. Киор,

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ДЕКОДУВАННЯ ДЕЯКИХ ОБРЯДОВИХ ТЕРМІНІВ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я

У статті розглядається походження та змістове навантаження деяких термінів, пов'язаних зі святкуванням найпопулярнішого християнського свята приазовських греків – Панаїра, проводяться паралелі з грецькою та тюркськими мовами.

Ключові слова: панаїр, етнолінгвістична семантизація, обрядовість, жертвоприношення.

ETHNO-LINGUISTIC DECODING OF SOME AZOV GREEK RITUAL TERMS

In the background of globalization, preservation and research of national minorities' cultural heritage has become extremely vital. Mariupol Greeks' holidays are individualization of Greek self-consciousness. It is Panair that is the most popular holiday among the Greeks living in the Azov Area and in the Crimea. Therefore many of the researchers pay special attention to description thereof. The early information of Panair dates back to 1652. In different years Bertier de la Garde, I. Tunman, M. A. Aradzhioni, F. O. Brown, I. V. Ivanova, I. E. Aleksandrovyeh, I. S. Ponomariova and others attended to this problem.

The article is concerned with the origin and the contents of some terms associated with celebrating Panair, the Azov Geeks' most popular Christian holiday (aju, ajus, kurban, sabantij).

S. Markov, a teacher of Mariupol Public Lyceum, can be considered the first researcher of the Greek holiday Panair. In his book titled «Mariupol and its outskirts», S. Markov tried to carry out historical and linguistic decoding of this holiday's name, ascertaining that the most veritable version is that the name was borrowed from the Greek «gathering» (translated from Ancient Greek – national holiday, numerous rallies).

The article is also concerned with the contents and the origin of such terms as «yorti» (holiday), «kurban» (sacrifice, offering sacrifices, handout), «sabantij» (banquet), «vatairdzhi» (Panair initiator).

Thus, it is noteworthy in general that the attempt to understand the origin and the contents of some ritual terms used by the Azov Greeks has proved to be successful. In the long run, it would be interesting to carry out detailed comparative analysis of the Greek holiday Panair and similar Turkic and Ukrainian holidays.

Key words: Panair, ethno-linguistic semantization, ceremonialism, offering sacrifices.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ДЕКОДИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ОБРЯДОВЫХ ТЕРМИНОВ ГРЕКОВ ПРИАЗОВЬЯ

В статье рассматривается происхождение и содержание некоторых терминов, связанных с празднованием самого популярного христианского праздника приазовских греков – Панаира, проводятся параллели с греческим и тюркскими языками.

Ключевые слова: панаир, этнолингвистическая семантизация, обрядовость, жертвоприношение.

Понад 235 років у Приазов'ї проживають греки, які разом із іншими християнами переселилися з Криму. У мовному відношенні грецьке населення Приазов'я було неоднорідним. Термін «приазовські греки» («маріупольські греки») поєднує дві етнографічні групи, що мають самоназви *урумїє* і *румєїє*. Кожна з цих груп має свою мову, особливості культури й побуту. Водночас обидві групи ідентифікують себе саме як греки (в перекладі етноніми «румєїє» та «урум» означають «римляни») – саме так називали себе греки-візантійці на відміну від новогреків-еллінів) [9, с. 9].

На тлі глобалізації надзвичайно актуальним є збереження та вивчення культурної спадщини нацменшин; крім того на сьогодні відсутні комплексні дослідження з етимології урумських термінів, зокрема обрядових. Новизна роботи полягає у спробі зробити етнолінгвістичний аналіз обрядових термінів, що вживаються грецьким населенням Приазов'я.

Найпопулярнішим святом греків Приазов'я та Криму по праву вважається Панаір, перші відомості про який відносяться до 1652 р. [2, с. 8]. У різні роки до вивчення цього свята зверталися О. Л. Бертьє-Делагард, Й. Тунманн, М. А. Араджионі, Ф. О. Браун, Ю. В. Іванова, І. Е. Александрович, І. С. Пономарьова та ін.

Цілком очевидно, що назріла проблема етнолінгвістичної семантизації багатьох термінів, етнонімів і ендоетнонімів (самоетнонімів), що стосуються обрядовості греків загалом і панаіра зокрема. Метою нашої статті є прослідити етимологію та зміст деяких обрядових термінів, що вживаються у мові приазовських греків. За визначенням Д. А. Розенталя, семантизація – це виявлення змісту, значення мовної одиниці [10]. Під етнолінгвістичною семантизацією розуміємо тлумачення слова в діапазонному різноманітті: від первинного семантичного гнізда (раннє словникове значення) до сучасної його синтагматики («народна» формально-змістова трансформація). Наприклад, первинне тлумачення слова «панаір» – це численні загальні збори. Розгорнувши його семантику в межах однієї (грецької) мови, доходимо висновку: панаір має «піднесене» значення – храмове християнське свято. Розширивши семантичний ряд слова «панаір» і спроектувавши його на інші мови, ми отримуємо додаткове значення терміна – ярмарок (кримськотатарська, турецька), плутанина (гагаузька). Тільки при такому підході дослідник матиме можливість більш точно і повно осмислювати той чи інший термін в певному етноісторичному контексті. І якщо поглянути на проблему під цим кутом зору, то першим в цій справі можна вважати викладача маріупольської гімназії С. Маркова, який у книзі «Маріуполь і його околиці» спробував зробити історико-лінгвістичну розшифровку назви цього свята. Оскільки за словами одного з респондентів викладача слово «панаір» (або «панагір») походить від грецького дієслова «*παυαίρω*» («збираю») [8, с. 408], тому цілком можливий варіант, що будь-яка людина (а в характері свята це мало місце) збирає жителів села для урочистого їх частування. Це перше і, слід відзначити, найбільш правильне тлумачення терміна «панаір». А ще точніше буде сказати – переклад давньогрецького слова «*πανήγυρις*» «*πανήγυρις*», що дійсно означає «всенародне свято», «численні загальні збори» [6, с. 1229].

Щодо другої версії С. Маркова – походження терміна від урумського «Панайя» [8, с. 408], – то, відзначимо, що це слово означає Богородицю, а скоріше буде перекладається по грецькому типу – «свята». В урумській мові для позначення Богородиці є інше, більш точне слово «Панайана», що дослівно означає «Свята мати». Існує і найслабша версія: етимологія терміна пов'язується з давньогрецьким божеством Паном, статуетка якого була знайдена в околицях Маріуполя [8, с. 408]. Тут, звичайно, можна науково пофантазувати: в урумській мові є слово «аїрмак» («вїбори»), і якщо припустити, що колись як карнавальна частина панаіра існував процес обрання з числа ряджених кандидата в Пани («Панаірмак»), то з великими натяжками ця версія виглядала б життєздатною. Але в жодному з описів свята про карнавалізацію мова не йде, а як варіант поряд зі словом «панаір» греки в глибинці вживають термін «панагір», то бачиться цілком очевидною неспроможність подібного припущення.

Якщо звернутися до терміна «*йорту*», І. С. Пономарьова дає вичерпне його тлумачення, справедливо вважаючи, що це слово означає «свято». У новогрецькій мові це слово представлено синтагматично широко: «*ιουρτί*» (свято), «*ιουρτάσις*» (святування), «*ιουρταστής*» (учасник святування) тощо. У «Сучасному турецько-російському словнику» слово «*uortu*» перекладається словосполученням «християнське свято» [7, с. 199]. В одній з урумських говірок (сел. Старий Крим) це слово існує в турецькому варіанті – «йорту»: *йорту-г'їну* (святковий день), *б'їйук йорту* (велике свято) тощо. Також слід зазначити, що свято, ідентичне панаіру, існує у гагаузів і називається воно «*Кой хурбан йортусу*» (сільське свято жертвопринесення).

В мовах неелліністичних тюркомовних етносів (кримськотатарська, гагаузька, турецька) слово «панаір» перекладається як «ярмарок», і на це вказують багато дослідників. Слід зазначити, що ярмарок не святковий, а звичайний. У гагаузів, наприклад, є приказка: «*бурасини панаіра чевірмішлер*» (все це перетворили на ярмарок, тобто в балаган).

Дослідники новітнього часу намагаються звести в єдине ціле формально-змістовну динаміку Панаіра. У березнево-му номері газети «Хронос» за 2009 рік опублікована стаття старшого наукового співробітника Музею етнографії греків Приазов'я (п. Сартана) Тетяни Богадиці «Панаір маріупольських греків». Це спроба систематизувати та впорядкувати майже всі наявні відомості про панаір. Видається цінним твердження Т. Богадиці про те, що синонімами слова «панаір» виступають «аю», «аюс» у румєйських селах та «курбан» або «сабантій (сабантуї)» в урумській [2, с. 4]. Це ще раз свідчить про те, що панаір, якщо не має тюркські корені, то, як мінімум, має аналоги в тюркських етносах. Префікс «ай» характерний для тюркських мов і означає «святій»: «Ай-Василь» (свято святого Василя), Ай-Петрі (назва гори в Кримському масиві) тощо. Також слід сказати, що в арабській мові існує слово «*ajin*» (айїн) – обряд, церемонія.

Багато дослідників (С. Марков, Ю. Іванова, М. Араджионі) вживають термін «*ватаїрджі*», – вперше він згадується в книзі «Маріуполь і його околиці» [8, с. 408]. Цим словом визначався черговий організатор громадського панаіра. Ми не зустріли жодної спроби етнолінгвістичної семантизації цього терміна. Тим часом тут, на наш погляд, криється черговий філологічний парадокс. Якщо дотримуватись граматичної традиції тюркських мов, афікс «джи» повинен позначати професійну, конфесійну чи іншу приналежність особи, що називається подібним ім'ям або прізвиськом (балджи – пасічник, арабаджи – візник, виробник возів (арб) тощо). Тоді за лінгвістичною логікою людина, якій дається право в наступному

році проводити (влаштувати) панаїр, повинна називатися «панаїрджі», і це відповідало б змістовному боку поняття. Термін «ватаїрджі» нам бачиться складним словом, зі смисловою концентрацією в частині «аїрджі», що походить від уже згаданого урумського слова «аїрмак» (вибори, визначення в чомусь). У кримськотатарській мові «аїрмак» (розділяти, розрізняти, виділяти, відокремлювати), «аїриджі» (граматичне визначення, відокремлений член речення). В урумській мові дієслово «аїрмайя» найчастіше вживається в значенні «вибрати», тобто «обирати, виділяти з чогось, когось».

Слова «ватан», «ветан», «мекян», «мескен», «юрт» в кримськотатарській мові є синонімами і перекладаються як «батьківщина, край, місце, житло тощо». Можливо, це слово могло утворитися шляхом складання основ «ватан» і «аїриджі» і спочатку було «ватанайриджі», а потім шляхом спрощення згідно із законом так званої «піднебінної гармонії» перетворилося в «ватаїрджі». Іншими словами, «ватаїрджі» в перекладі вказувало на людину, що визначала місце проведення, так би мовити, «батьківщину» наступного свята села. У сучасній турецькій мові ми виявили ще одне слово, яке має знаковий смисл стосовно терміна, що семантизується: «vaat» (ваат), що означає обіцянку, а vaat etmek – давати обіцянку [7, с. 189]. Звідси – «ваатетиджи», що має позначати дослівно – «робить обіцянку», «обіцяє».

Слово «курбан», «хурбан» в тюркських мовах означає «жертва»; іноді його перекладають як «жертвоприношення», тобто замінують номінацію на процесуальність. Слід також додати, що в плані побутового цей термін має і дещо «заземлений» зміст: «хабар», «милостиня». Слово «курбан» зустрічається і в фольклорі урумів. Наприклад, респонденти Олександра Гаркавця з с. Улакли в пісні «Саган» (Миша) повідомляють таку подробицю: «Хочан Корей харт мишихни, баласин хурбан атай». Дослівно: «Тільки-но побачить старого kota (кішку), дитину (мишеня) кидає в жертву». Правда, нижче наводиться варіативний рядок: «Озун печ чине атай» – «Себе кидає в піч» [4, с. 395]. З точки зору фольклорно-пісенної етики, краще самопожертва, ніж принесення в жертву своїх дітей. Деякі дослідники (В. Бушаков, Л. Рославцева) вбачають зв'язок панаїра з татарським святом «Дервіза» (Свято врожаю) [3, с. 4]. Дійсно, за формальними ознаками тут дуже багато спільного: молитва, жертвоприношення, спільний обід, змагання, ярмарки. Але молитва – це вже більш пізній період проведення свят (початок ХХ століття), а в стародавній традиції молитви, призначеної для спільного обіду, взагалі не було, – було лише освячення їжі. Для цього брали з котлів з м'ясом і кашею частину їжі, відносили її до церкви, освячували і знову повертали до котлів. Таким чином, вся їжа вважалася вже освяченою. У такому дянні ми вбачаємо зв'язок панаїра з мусульманським святом Курбан-байрам. Змістова сторона проведення жертвоприношень подібна до панаїра давніх часів. Моєму батькові, Кіору Валерію Івановичу, довелося брати участь у святкуванні Курбан-байраму в Туреччині, в місті Кerasун, і бачиться доцільним хоча б схематично розповісти про це свято. Рано вранці приноситься жертва Аллаху. Зауважимо, що в урумській мові слово «Аллах» теж перекладається як «бог» («Аллах-баба» – Бог-батько), але бог християнський. Під час жертвоприношення завжди присутній старійшина («аксакал»). Коли тварина переможена і лежить на землі зі зв'язаними ногами, всі учасники заклання кладуть руки на шерсть тварини (корови, теляти, бичка, вівці), а ніж знаходиться у горла жертви, – все просять тричі дозволу на початок жертвового обряду, і аксакал дає такий дозвіл. Потім м'ясо ділиться за жеребом, відноситься до мечеті, освячується, і тоді тільки його несуть в будинок. Трапеза не є громадською, – говіють в сім'ях. Слід зазначити, що обов'язково частина освяченого м'яса відкладається для милостині біднякам, тим, у кого немає можливості в цей день придбати м'ясо. І це теж свого роду «курбан» – милостиня. При зустрічі в цей день мусульмани вимовляють «Курбан – байрам кутлу (хайрли) олсун» (Нехай свято буде щасливим). Слід зазначити, що ніяких маніпуляцій з кров'ю турки не виробляють. Кров в прямому смислі «лється рікоюю» і тут же змивається, тому що тварин ріжуть дуже багато. А під час жертвоприношення на панаїрах, як зазначають багато дослідників, греки мазали хворі місця жертвовою кров'ю, креслили хрести на тілі і навіть іноді пили кров. В цьому вбачається прямий зв'язок з язичницькими віруваннями [5, с. 375].

Щодо терміна «сабантий (сабантуй)», він походить від татарського «сабан» – плуг, «той, туй» – свято, бенкет, трапеза, – цілком очевидно, що це дещо інше свято, приурочене до закінчення польових робіт. Мабуть, якщо воно за часом проведення (рання осінь) збігалось з храмовим сільським святом, то виникла синонімія «панаїр – сабантуй».

На завершення нам бачиться виправданим ще раз повернутися до семантики терміна «панаїр». У досить багатому бібліографічному матеріалі нам не зустрілася, здавалося б, смислова паралель, що лежить на поверхні: «панаїр – панегірик». Загальноприйняте тлумачення слова «панегірик» – прославляння, вихваляння якоїсь особи. М. Фасмер з посиланням на Смирнова дає таке тлумачення: «Панегірик [...] від грецьк. πανηγυρικός (λόγος) «загальні народні збори» [11, с. 197]. Отже, можна припустити, що «панегірікос логос» (похвальне слово) вимовлялося на загальних зборах.

Мабуть, ці «слова похвальні» мав на увазі І.Е. Александрович, коли писав про греків в «Короткому огляді Маріупольського повіту»: «Народні ж їх святкування, «панаїри», що збігаються тепер з храмовими сільськими святами, можуть служити віддаленим нагадуванням давньогрецьких ігор, тому що вони супроводжуються боротьбою, співом епічних уривків та іншими змаганнями» [1, с. 57]. З огляду на вищесказане можна зазначити, що існує певний смисловий зв'язок між «епічними уривками» і тлумаченням слова «панегірик», – в усякому разі, в давнину він був точно.

Таким чином, підводячи підсумки дослідження такого обрядового свята, як панаїр, потрібно зазначити, що загалом нам вдалося з'ясувати походження та зміст термінів, що мають відношення до цього свята. У перспективі було б цікавим провести детальний порівняльний етнолінгвістичний аналіз грецького свята Панаїр з подібними тюркськими святами і, можливо, українськими. Сподіваємось, що подальші дослідження свята Панаїр привернуть увагу науковців до проблеми вивчення культурної спадщини приазовських греків та спонукатимуть до пошуків методів збереження їх самоідентичності в Україні.

Література:

1. Александрович И. Э. Краткий обзор Мариупольского уезда / И. Э. Александрович. – 2-е изд. (репринтное). – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1897. – 116 с.
2. Богадица Т. Панаир мариупольских греков / Т. Богадица // Хронос. – Март 2009. – № 3 (119). – С. 4.
3. Бушаков В. Календарный праздник крымских татар дервиза в сравнительном освещении / В. Бушаков // Голос Крыма. – 18 сентября 1998 г. – № 38 (253). – С. 4.
4. Гаркавец О. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – 624 с.
5. Греки России и Украины [Текст] / сост. и отв. ред. Ю. В. Иванова ; РАН, Институт этнологии и антропологии, Ассоциация греческих общественных объединений России. – СПб. : Алетей, 2004. – 623 с.
6. Древнегреческо-русский словарь. Составитель И. Х. Дворецкий. Под редакцией С.И. Соболевского [в 2-х тт.]. – М., 1958. – Т. 2. – 1905 с.
7. Мажурова О.Ю. Современный турецко-русский словарь. – М. : Аст: Восток-запад, 2005. – 222 с.
8. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. – 553 с.

9. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. – К. : Реферат, 2006. – 300 с.
- Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1985. – 400 с.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.